

Journal of Endowment
& Charity Studies
<https://ecs.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Endowment & Charity Studies

E-ISSN: 2980-9444

Vol.1, No.1, Spring & Summer, 2023, pp155-180

Received: 08/10/2022 Accepted: 01/01/2023

Research Paper

Discourse of Charity Affairs in Isfahan (1906-1908): Church Missionary Society (CMS) and the Reaction of Social Activists

Safura Borumand*

Faculty Member for Iran History Department, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran
s.borumand@ihcs.ac.ir

Introduction

In 1812, “Church Missionary Society” (CMS) was established in London (Ward, 2000: 1-3) under the influence of the Evangelical Revival movement which promoted that a “real” Christian participates in “charitable activities” (Lansley, 2010: 81), such as establishing orphanages, shelters, penitentiaries, schools, and hospitals. (Luddy, 1996: 353). Focusing on the establishment of modern educational and medical centers, the activity of “Church Missionary Society” in Iran, first started in the Armenian quarter of Julfa (1869), (Arnold, 1877, 1: 317-319) and then in Isfahan (1904) (Linton, 1923: 80). This led to the formation of a social action by a group of clerics and activists of Isfahan in the era of constitutionalism to organize charity affairs and establish related institutions. Therefore, investigating the nature and manner of CMS’ charity discourse in Isfahan and the result of the activists’ discourse to confront CMS activity, is the main issue of this article. To answer these questions, a series of sources have been reviewed, such as Eugene Stock’s books on CMS history (1899, 1902), Gordon Hewitt’s two-volume collection (1971, 1977), essays on the bicentenary of CMS (2000), the website of the CMS, and the digital archive of Adam Matthew. Robin Waterfield (1973) and Gulnar Eleanor Francis-Dehqani (2000) have discussed parts of the CMS activity in Iran (2000). Safura Borumand also described CMS activities during the Qajar era in her Master’s thesis (1996), book and articles (2002, 2022). Musa Najafi’s researches explain social reaction towards CMS in Isfahan (1999-2011).

Research Methodology

In this research, “charity discourse” refers to CMS activity and also to the reaction of Isfahan social activists. The components of this discourse have been categorized and analyzed based on Norman Fairclough’s framework of “Orders of Discourse”. Fairclough describes “discourse” as part of social action (practice) which consists of three semiotic components including “discourse, genres, and styles” (Fairclough, 2006: 26). In this research, based on this theory, examples of the CMS’ social action in Isfahan during the 1900s have been identified in accordance with the definition of charity discourse in the conceptual sphere of evangelical ideology (Lansley, 2010: 69, 81, 87; Luddy, 1996: 353) in the form of educational, medical and religious fields. The process of social activists’ reaction towards the activity of CMS is also analyzed based on the psychological approach of Hans Herbert Toch. From Toch’s point of view, the emergence of a “problem” in society provides the context of the “susceptibility” of some people. If agents or social institutions do nothing to solve this problem, the motivated group will raise an “appeal”. If this appeal is not addressed, the motivated group will try to solve the problem through an ideology. In Toch’s definition, this process leads to the formation of a “social movement” (Toch, 1966: 26-27).

*Corresponding Author

Borumand, S. (2023). Discourse of charity affairs in isfahan (1906-1908):Church missionary society (CMS) and the reaction of social activists. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 1(1), 155-180.

2980-9444 © The Author(s). Published by University of Isfahan

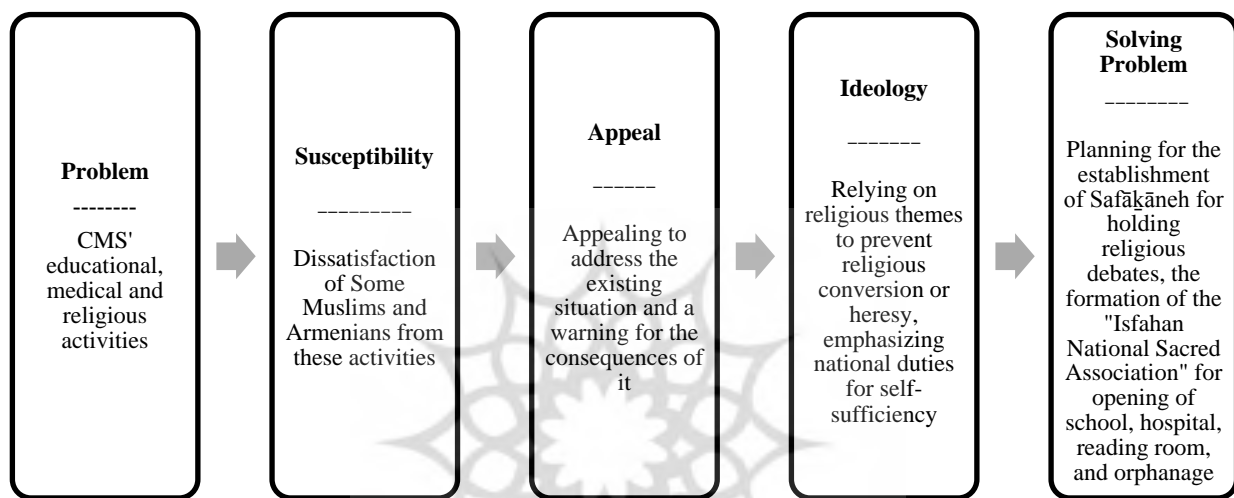
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

<http://dx.doi.org/10.22108/ecs.2023.135367.1027>

Research Findings

The conformity of historical documents with Fairclough's three components of "Orders of Discourse" shows the formation of a two-way discourse around the axis of "charity". What CMS offered was rooted in the ideology of the evangelical approach of its missionaries. However, the activity of Isfahan social activists in the social sphere of the constitutional era was influenced by the approach of personalities such as Nūrallah Najafi to implement socio-cultural reforms, who also used the same components of the charity discourse in relation to the activities of CMS. In the adaptation of the activities of both CMS and social activists of Isfahan with the trinal categories of "Orders of Discourse", the multiplicity of activities in the category of "genres" is remarkable, which Fairclough defines as a special way of interacting communicatively. In analyzing the formation process of social activists' opposition to the activity of CMS and examining the possibility of adapting its historical documents to the "social movement" theory of Hans Herbert Toch, the chart of this process is presented as follows:

Research Results

In the early 1900s, influenced by the Evangelical Revival movement and for the purpose of "salvation of themselves and non-Christians", CMS missionaries, as activists, focused on charity affairs in Isfahan. Therefore, their educational and medical activities were in an aura of direct and indirect religious propaganda. Rereading signs of historical documents and their adaptation to the trinal components of Norman Fairclough's "Orders of Discourse", indicates the formation of CMS charity discourse in Isfahan. The foundation of girls' and boys' schools, conservatories, orphanages, hospitals, pharmacies, entrepreneurship, advanced teaching methods, and medical services were all the themes of this discourse. Although such charity services responded to the educational and medical needs of the Qajar society, the Evangelical approach governing these activities became the "problem" of social activists in Isfahan. The fear of CMS activity's influence on various social groups that were in some way connected with missionaries increased the "susceptibility" of the social leaders. Due to the lack of a specific and continuous governmental solution for restriction or prohibition of the CMS' Evangelical activities, social activists such as Nūrallāh Najafī presented solutions similar to what was done in CMS' charity discourse which resulted in organizing groups, social actions, and charity "Orders of Discourse" in the field of educational, medical and religious activities. The formation of Isfahan activists' charity discourse in the social sphere influenced by the constitutional movement turned into a systematic act, which according to the theory of Hans Herbert Toch, can be referred to as a "social movement".

Keywords

Charity Affairs, Isfahan, Discourse, Social Activism, Church Missionary Society, Qajar Era

References

- Arnold, A. (1877). *Through Persia by Caravan*, Vol. 1, London: Harper & Brothers.
- Borumand, S. (2022). "The Issue of Self and Other: The Identity Challenge of Victorian Women (Case Study: CMS Women's Interaction with Women of Qajar Era)", *International Journal of Humanities (EIJH)*, 29 (3), 25-41.

- Borumand, S. (2004). An Introduction of the Book: Yanabi al-Islam by St. Clare Tisdall. *Information Journal of the Specialized Library of the Ministry of Foreign Affairs*, 3(3), 44-49. (In Persian)
- Borumand, S. (2002). *A Research on the Activity of the Church Missionary Society during the Qajar Period*, Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies. (In Persian)
- Fairclough, N. (2006). *Language and Globalization*, London & New York: Routledge.
- Francis-Dehqani, G. E. (2000). *Religious Feminism in an Age of Empire: CMS Women Missionaries in Iran, 1869-1934*, Bristol: University of Bristol.
- Hewitt, G. (1971-1977). *The Problems of Success: A History of the Church Missionary Society, 1910-1942*, 2 vols. London: SCM Press.
- Lansley, J. W. (2010). *The Interplay of Charity and Theology, c. 1700-1900*, University of Manchester for the Degree of Ph.D., in Faculty of Humanities, Schools of Arts, History and Cultures.
- Linton, J. H. (1923), *Persian Sketches*, London: Church Missionary Society.
- Luddy, M. (December 1996). "Women and Philanthropy in Nineteenth-Century Ireland", *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 7(4), 350-364.
- Najafi, M. (1999). *Political Thought and History of Haj Agha Nurullah Esfahani's Movement*, Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies. (In Persian)
- Najafi, M. (2011). *The Effective Ruling of Agha Najafi, the Famous Authority of Islamic Awakening in Isfahan*, Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies. (In Persian)
- Stock, E. (1902). *The Centenary Volume of the Church Missionary Society for Africa and the East*, London: Church Missionary Society.
- Stock, E. (1899-1916). *The History of Church Missionary Society: Its Environment, Its Men and Its Work*, 4 vols. London: Church Missionary Society.
- Toch, H. H. (1966). *The Social Psychology of Social Movement*, London & New York: Routledge.
- Ward, K. (2000). "Introduction", in *The Church Mission Society and World Christianity, 1799-1999*, ed. by Ward and Stanley, Richmond: Curzon Press Ltd., 1-42.
- Waterfield, R. E. (1973). *Christians in Persia*, London: George Allen & Unwin Ltd.
- <https://churchmissionsociety.org/about/our-story/> (accessed on 23 August 2022)
- http://www.ampltd.co.uk/digital_guides/church_missionary_society_archive_general/editorial%20introduction%20by%20rosemary%20keen.aspx (accessed on 23 August 2022)

پژوهشنامه مطالعات
وقف و امور خیریه

پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه

دوره ۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲، ص ۱۸۰-۱۵۵

مقاله پژوهشی

گفتمان امور خیریه در اصفهان (۱۳۲۶-۱۳۲۴ق.):

انجمن تبلیغی کلیسا (CMS) و واکنش کنشگران اجتماعی

برومند، صفورا*^۱

۱- استادیار و عضو هیئت علمی پژوهشکده تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

s.borumand@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۱

چکیده

فعالیت «انجمن تبلیغی کلیسا» ابتدا در جلغا (۱۲۹۲ق./۱۸۷۵م.) و سپس در اصفهان (۱۳۲۲ق./۱۹۰۴م.) آغاز شد. فعالیت این انجمن که در قالب امور خیریه و با ایجاد مراکز آموزشی و پزشکی روزآمد و مجهز همراه بود، در سپهر زمانی مشروطیت، زمینه واکنش کنشگران اجتماعی در اصفهان را فراهم کرد. این امر به شکل‌گیری کنش اجتماعی گروهی از روحانیون و کنشگران اصفهان در قالب سازماندهی امور خیریه و تأسیس نهادهای مرتبط منجر شد. مسئله اصلی این مقاله، چرایی گفتمان امور خیریه انجمن تبلیغی کلیسا در اصفهان و چگونگی و نتیجه گفتمان کنشگران این شهر در خصوص فعالیت این انجمن است.

این پژوهش تاریخی بر تحلیل مستندات منابع دست اول استوار است. برای واکاوی مسئله پژوهش، نشانه‌های گفتمان «امور خیریه» انجمن تبلیغی کلیسا، منطبق بر چارچوب «نظام‌های گفتمان» نورمن فرکلاف، شناسایی و بررسی شده‌اند. فرآیند واکنش کنشگران اجتماعی در خصوص فعالیت این انجمن، نیز مبتنی بر رویکرد روانشناختی هانس هربرت تاخ تحلیل شده است.

مستندات پژوهش، براساس منابع دست اول شامل گزارش‌ها، نشریات و اسناد، اطلاعات منسجمی از کنش اجتماعی انجمن تبلیغی کلیسا در قالب امور خیریه و واکنش سازمان‌یافته کنشگران اصفهان نسبت به فعالیت‌های تبلیغی این انجمن را به دست می‌دهد.

تحلیل یافته‌ها، از تأثیر رفتار و کنش ارتباطی در «نظام‌های گفتمان» امور خیریه انجمن تبلیغی کلیسا حکایت می‌کند. روند واکنش کنشگران اجتماعی اصفهان نیز با مؤلفه‌های «نظام‌های گفتمان» فرکلاف و نظریه تاخ در خصوص فرآیند شکل‌گیری «جنبش اجتماعی» همسو است.

واژه های کلیدی: امور خیریه، اصفهان، گفتمان، کنشگری اجتماعی، انجمن تبلیغی کلیسا، دوره قاجار

*نویسنده مسئول

برومند، ص. (۱۴۰۲). گفتمان امور خیریه در اصفهان (۱۳۲۶-۱۳۲۴ق.): انجمن تبلیغی کلیسا (CMS) و واکنش کنشگران اجتماعی،

پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه، ۱(۱)، ۱۵۵-۱۸۰.

2980-9444 © The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

<http://dx.doi.org/10.22108/ecs.2023.135367.1027>

۱- مقدمه و بیان مسئله

«انجمن تبلیغی کلیسا» از جمله نخستین هیئت‌های مذهبی بریتانیایی بود که تحت تأثیر جنبش انجیلی^۱ برگرفته از الگوی تبلیغی هیئت‌های پروتستان موراوین^۲ در آلمان و متدیست‌ها^۳ در بریتانیا تأسیس شد. این دو فرقه تبلیغی از دهه‌های آغازین قرن هجدهم میلادی، از نخستین گروه‌های پروتستان به شمار می‌رفتند که «بشارت جهانی»،^۴ «احیای دینی»^۵ و «رستگاری غیر مسیحیان سراسر جهان»^۶ را به عنوان هدف خود اعلام کردند. آنها به برتری مذهب پروتستان باور داشتند و معرفی آن در سراسر جهان را ضروری می‌دانستند (Dash & Pattanaik, 2005: 94). این جنبش که «احیاگری»^۷ نامیده شد، در سال‌های پایانی قرن هجدهم میلادی در بریتانیا رونق یافت. پیروان جنبش احیاگری معتقد بودند «وجدان اجتماعی مستلزم اقدام اجتماعی است»، «انجام کار نیک، راهی است به سوی رستگاری» و مسیحی «واقعی» در «فعالیت‌های خیریه» شرکت می‌کند (Washburn, 1931: 133; Lansley, 2010: 81)؛ بدین ترتیب، کنشگری اجتماعی در قالب انجام «امور خیریه» به یکی از مبانی جنبش انجیلی احیاگری تبدیل شد. گسترش فعالیت هیئت‌های مذهبی در قرن نوزدهم میلادی به حدی بود که از این قرن با عنوان «عصر خدمات بشر دوستانه»، «اقیانوس عظیم خیریه» و دوران «نیروی فراگیر خیریه» یاد شده است (Flew, 2015: 20). امور خیریه در این دوران به صورت خدماتی چون ایجاد یتیم‌خانه، پناهگاه برای بی‌خانمان‌ها و نابینایان، بهسازگاه، مدرسه و آموزشگاه فنی، درمانگاه و بیمارستان ارائه می‌شد (Luddy, 1996: 353). توجه به چنین فعالیت‌هایی تا حدی نیز تحت تأثیر تغییرات اجتماعی جامعه بریتانیا و در مسیر شکل‌گیری جامعه صنعتی و روند رو به رشد شهرنشینی قرار داشت. در این شرایط، ایجاد مدارس و آموزشگاه‌های فنی برای تربیت نیروی کار و کسب درآمد بیشتر برای خانواده‌ها، برپایی بیمارستان‌ها و مراکز درمانی برای جمعیت بیشتر و درمان نیروی کار ضروری بود؛ از این روست که برخی پژوهشگران، انقلاب صنعتی و رشد شهرنشینی بریتانیایی را در گسترش فعالیت‌های خیریه انجیلی مؤثر دانسته‌اند (Lansley, 2010: 83). نکته شاخص دیگر در این جنبش، حضور چشمگیر زنان بود. در واقع، افزایش جمعیت زنان، توجه آنها به فراگیری دانش، تحصیل در مراکز دانشگاهی و تلاش برای حضور فعال در جامعه بریتانیا، زمینه همکاری زنان با نهادهای خیریه انجیلی را فراهم کرد (Luddy, 1996: 352, Borumand, 2022: 26-29). بدین ترتیب، تحت تأثیر این شرایط و به‌منظور سازماندهی چنین فعالیت‌هایی، انجمن‌های انگلیکن انجیلی^۸ در بریتانیا ایجاد شدند. انجمن تبلیغی باپتیست (۱۷۹۲م.) و انجمن تبلیغی لندن (۱۷۹۵م.) از نخستین آنها و از پیشروان جنبش «احیاگری» به شمار می‌رفتند (Stock, 1902: 1-2).

در چنین سپهر اجتماعی بود که زمینه‌های شکل‌گیری انجمن تبلیغی کلیسا فراهم شد (Ward, 2000: 1). مؤسسين این انجمن، از رهبران جنبش انجیلی احیاگری و عبارت بودند از: اعضای یک انجمن تبلیغی و ضد برده‌داری به نام انجمن

^۱ Evangelicalism جنبش مذهبی فرقه پروتستان به نام انجیلی، برگرفته از واژه یونانی اوانگلیون (euangelion= εὐαγγέλιον) به معنی بشارت است که واژه انجیل نیز از آن اقتباس شده است، مبتنی بر «تولد دوباره» از طریق مکاشفه فردی، کتاب مقدس و گسترش پیام مسیحیت.

^۲ Moravians

^۳ Methodists

^۴ World Evangelization

^۵ Religious Revival

^۶ Salvation of the non-Christians all around the globe

^۷ Revivalism

^۸ Anglican، شاخه‌ای از فرقه پروتستان به شمار می‌رود که هویت، عملکرد و مراسم مذهبی آن برگرفته از کلیسای انگلستان است. کلیسای انگلیکن با عنوان کلیسای اسقفی Episcopal Church نیز شناخته می‌شود. انگلیکن انجیلی شاخه‌ای در کلیسای انگلیکن با رویکرد جنبش انجیلی است.

التقاطی،^۱ گروهی از روحانیون دانشگاه کمبریج، گروهی از کنشگران انگلیکن عضو فرقه کلاپام^۲ و تعدادی از کارگزاران مخالف برده‌داری در شرکت هند شرقی مقیم کلکته.^۳ آنها در جلسه ۱۲ آوریل سال ۱۷۹۹م. «انجمن برای مأموریت در افریقا و شرق»^۴ را تأسیس کردند (همان: ۲-۳). این انجمن از سال ۱۸۱۲م. «انجمن تبلیغی کلیسا» نامیده شد و علامت اختصاری CMS برای آن به کار رفت.^۵ فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا نیز تحت تأثیر رویکرد جنبش احیاگری و رویکرد انگلیکن انجیلی، در قالب انجام امور عام‌المنفعه و خیریه تعریف شده بود. نخستین نماینده رسمی این انجمن در سال ۱۸۶۹م./۱۲۸۶ق. به ایران آمد و در محله ارمنی‌نشین جلفای اصفهان مستقر شد. انجمن تبلیغی کلیسا در سال ۱۸۷۵م./۱۲۹۲ق. فعالیت او را به رسمیت شناخت. در سال ۱۹۰۴م./۱۳۲۲ق. نماینده هیئت انجمن تبلیغی کلیسا در اصفهان مستقر شد و گفتمان امور خیریه این انجمن در قالب فعالیت‌های آموزشی، پزشکی و مذهبی شکل گرفت. به مرور شعب انجمن تبلیغی کلیسا با تمرکز بر همین گفتمان در کرمان، یزد و شیراز دایر شد. کنش اجتماعی و گفتمان انجمن، زمینه شکل‌گیری واکنشی اجتماعی از سوی برخی از روحانیون و رجال مسلمان و مسیحی اصفهان را فراهم کرد. این واکنش اجتماعی در قالب تأسیس انجمن برای ایجاد مدرسه، بیمارستان، یتیم‌خانه، کتابخانه و فعالیت‌های اجتماعی - فرهنگی مشترک بین مسلمانان و مسیحیان اصفهان شکل گرفت که تا آن زمان در جامعه ایران بی‌سابقه بود؛ از این رو، مسئله پژوهش حاضر ۱- بررسی چیستی و چرایی گفتمان خیریه انجمن تبلیغی کلیسا در اصفهان و ۲- چگونگی و نتیجه گفتمان کنشگران اجتماعی اصفهان در خصوص فعالیت این انجمن است.

۲- ادبیات پژوهش

۲-۱- پیشینه

انجمن تبلیغی کلیسا با تاریخی بالغ بر دویست و بیست سال، از نخستین انجمن‌های شاخه انگلیکن انجیلی به شمار می‌رود. فعالیت این انجمن تا امروز ادامه دارد و با توجه به قدمت آن در بریتانیا و برخی دیگر کشورهای جهان، از سال‌های آغازین قرن نوزدهم میلادی تا کنون، پژوهشگران تاریخ و تبلیغ مسیحیت، آثاری در خصوص تاریخچه و شرح فعالیت‌های این انجمن تألیف کرده‌اند. کتاب *تاریخ انجمن تبلیغی کلیسا* از جمله قدیم‌ترین این آثار است که اوژن استوک^۶ در سال ۱۸۹۹م. نگاشت و تاریخ صدساله فعالیت این انجمن را مرور می‌کند. استوک در سال ۱۹۰۲م. کتاب *مجلد صد ساله انجمن تبلیغی کلیسا برای افریقا و شرق* را منتشر کرد. گوردون هیویت^۷ در دهه ۱۹۷۰م. کتاب *دوجلدی مشکلات موفقیت: تاریخ انجمن*

^۱ Eclectic Society

^۲ Clapham Sect گروهی از اصلاح‌طلبان تأثیرپذیرفته از شاخه انگلیکن انجیلی که از دهه ۱۷۸۰ تا دهه ۱۸۴۰م. در بریتانیا فعال بودند و جنبش ضد برده‌داری و اصلاح زندان‌ها را هدایت کردند.

^۳ از سال ۱۷۸۶ تا ۱۷۹۶م. اعضای انجمن التقاطی که در سال ۱۷۸۳م. تأسیس شد و از روحانیون و افراد غیر روحانی مخالف برده‌داری تشکیل می‌شد، موضوع تبلیغ مذهبی را در دستور کارشان قرار داده بودند. پس از آنکه چارلز گرنت Charles Grant، رئیس هیئت‌مدیره شرکت هند شرقی، دیوید براون David Brown، از روحانیون انگلیسی در کلکته و تعدادی دیگر از اعضای شرکت هند شرقی مقیم هند در سال ۱۷۸۷م. طرح تبلیغ انجیل در بنگال را برای ویلیام ویلبرفورس William Wilberforce، از رهبران مبارزه با برده‌داری و چارلز سیمئون Charles Simeon، از روحانیون دانشگاه کمبریج، فرستادند، اعضای انجمن التقاطی درصدد شروع فعالیت تبلیغی برآمدند (Stock, 1902: 3; Chapman, 2006: 60-65).

^۴ Society for Mission in the Africa and the East

^۵ نام این انجمن در سال ۱۹۹۵م. به Church Mission Society تغییر کرد (Ward, 2000: 2).

^۶ Eugene Stock

^۷ Gordon Hewitt

تبلیغی کلیسا: ۱۹۱۰-۱۹۴۲ (۱۹۷۱ و ۱۹۷۷م.) را تألیف کرد. «انجمن هیئت کلیسا و مسیحیت جهانی: ۱۷۹۹-۱۹۹۹» (۲۰۰۰م.) مجموعه مقالاتی است از پژوهشگران و ویراسته کوبین وارد^۱ و بریان استانلی^۲ که در سه بخش به بررسی تاریخ و موضوعات الهیاتی، هیئت‌ها و کلیسای مستقل این انجمن و تغییر سیاست‌های آن در بریتانیا می‌پردازد. تارنمای انجمن تبلیغی کلیسا^۳ و آرشیو دیجیتال آدام متیو^۴ نیز مباحثی درخصوص پیشینه و فعالیت‌های این انجمن در سراسر جهان را شامل می‌شود. نخستین بار، رابین واترفیلد^۵ مورخ تاریخ مسیحیت، فصلی از کتاب خود با عنوان «مسیحیت در ایران» (۱۹۷۳م.) را به معرفی فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا در این سرزمین اختصاص داد. گُلنار النور فرانسیس دهقانی^۶ در رساله دکتری، برخی مقالات و کتابی با عنوان *فمینیسم مذهبی در عصر امپراتوری: زنان مبلغ انجمن تبلیغی کلیسا در ایران، ۱۹۳۴-۱۹۶۹* (۲۰۰۰م.) بر فعالیت زنان مبلغ این انجمن در ایران متمرکز شده است.

نخستین پژوهش داخلی درخصوص این انجمن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد صفورا برومند (۱۳۷۵ش.) با عنوان «پژوهشی بر فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا (CMS) در دوره قاجاریه» است که در ۱۳۸۱ش. منتشر و در سال ۱۳۹۵ش. تجدید چاپ شده است. مقاله «تاریخ اولیه مریضخانه مرسلین کرمان» اثر سارا هنرمند ابراهیمی (۱۳۹۲ش.)، مقاله «انجمن تبلیغی کلیسا و نقش آن در تبلیغ آیین پروتستان در شیراز ۱۹۲۰م. تا ۱۹۷۸م./۱۳۳۸ تا ۱۳۹۸ق.» اثر سلیمان حیدری (۱۳۹۷ش.) از دیگر پژوهش‌هایی است که بخشی از فعالیت این انجمن را معرفی می‌کنند. مقاله صفورا برومند با عنوان «مسئله خود و دیگری: چالش هویت زنان ویکتوریایی (مطالعه موردی: تعامل زنان انجمن تبلیغی کلیسا با زنان عصر قاجار)» (۲۰۲۲م.) از دیگر آثاری است که به فعالیت این انجمن در ایران اختصاص دارد. موسی نجفی در کتاب‌های *اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج آقا نورالله اصفهانی* (۱۳۶۹، ۱۳۷۸، ۱۳۸۴، ۱۳۹۱ش.) و *حکم نافذ آقا نجفی مرجع شهیر بیداری اسلامی اصفهان* (۱۳۷۱، ۱۳۹۰ش.) ذیل توصیف فعالیت‌های این دو روحانی، به واکنش آنها نسبت به فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا در اصفهان نیز پرداخته است. صفورا برومند و ویدا همراز در مقاله «کارکردهای اقتصادی-اجتماعی هیئت‌های مذهبی» (۱۳۷۸)، کنش اجتماعی روحانیون و تجار اصفهان برای ایجاد شرکت اسلامی و انجمن صفاخانه را بررسی و تحلیل کردند. کتاب *صفاخانه اصفهان در گفت‌وگوی اسلام و مسیحیت* (۱۳۹۳ش.) به کوشش حیدر عیوضی، مجموعه مطالب ماهنامه *الاسلام* از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۳ق. و شرح مجالس مناظرات و مباحثات بین مسلمانان و مبلغین انجمن تبلیغی کلیسا است. حدیث باقری‌نیا و زاهد غفاری‌هشجین در مقاله «نقش سیاسی هیئت‌های مذهبی در روند شکل‌گیری نهضت مشروطیت» (۱۴۰۰)، به کنشگری اجتماعی - سیاسی هیئت‌های اسلامی توجه داشته‌اند. بدین ترتیب، بررسی گفتمان امور خیریه انجمن تبلیغی کلیسا در اصفهان و

¹ Kevin Ward

² Brian Stanley

³ <https://churchmissionsociety.org/about/our-story/> (accessed in 23 August 2022)

⁴ Adam Matthew Digital Archive in:

http://www.ampltd.co.uk/digital_guides/church_missionary_society_archive_general/editorial%20introduction%20by%20rosemmary%20keen.aspx (accessed in 23 August 2022)

⁵ Robin Waterfield

⁶ Gulnar Eleanor Francis-Dehqani

تحلیل واکنش گفتمانی کنشگران اجتماعی در رویارویی با این انجمن، موضوعی است که در این آثار به آن پرداخته نشده و پژوهش حاضر بر آن متمرکز است.

۲-۲- مفاهیم و مبانی

۲-۲-۱- کنشگری اجتماعی

کنشگری اجتماعی، فعالیتی داوطلبانه در عرصه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، زیست‌محیطی و ... به صورت کمک متقابل یا خودیاری، انجام امور بشر دوستانه و خیریه و مشارکت مدنی به منظور تغییر توصیف شده است (Volunteering & Social Activism, 2008: 5-6). کنشگری اجتماعی از جمله شاخصه‌های هویتی چهارگانه جنبش انجیلی نیز به شمار می‌رود و شیوه‌ای ضروری برای از بین بردن گناهان قلمداد می‌شود (Bebbington, 1989: 2-17). با افزایش تعداد هیئت‌های مذهبی پیرو این رویکرد در قرن نوزدهم میلادی، بخش درخور توجهی از فعالیت تبلیغی این نهادها مذهبی، بر انجام امور عام‌المنفعه و خیریه از جمله ایجاد مدارس و درمانگاهها متمرکز شد و این حوزه از فعالیت‌های تبلیغی به منزله «کنش اجتماعی» مدنظر قرار گرفت. مبلغین مذهبی نیز «کنشگر اجتماعی» قلمداد شدند.^۱ امروزه نیز مبلغین فرّق، مذاهب و ادیان، «کنشگران اجتماعی» به شمار می‌روند (Holladay, 1982: 53-54؛ حسینی قلعه‌بهنم، ۱۴۰۰: ۱۲). در این پژوهش، مبلغین انجمن تبلیغی کلیسا و همچنین، آنان که در اصفهان نسبت به فعالیت این مبلغین واکنش نشان دادند، «کنشگر اجتماعی» محسوب می‌شوند.

۲-۲-۲- گفتمان امور خیریه

«گفتمان امور خیریه» در این پژوهش، به منزله بخشی از کنش (ورزه، عمل نیت‌مند یا پرکتیس اجتماعی)^۲ انجمن تبلیغی کلیسا و همچنین، به عنوان گفتمان تقابلی کنشگران جامعه اصفهان تعریف می‌شود. همچنین، مؤلفه‌های «گفتمان امور خیریه» بر مبنای نظریه «نظام‌های گفتمان»^۳ نورمن فرکلاف، زبان‌شناس بریتانیایی،^۴ توصیف، تقسیم‌بندی و تفسیر شده‌اند. فرکلاف «گفتمان» را بخشی از کنش اجتماعی توصیف می‌کند. او کنش اجتماعی را عادت‌ها یا رفتارهایی نهادینه شده و مرتبط با نهادی خاص می‌نامد و برای نمونه، از مدرسه و شبکه رفتارهایی که در آن انجام می‌شود، از جمله تدریس، طراحی برنامه‌های درسی و برگزاری آزمون و دیگر مؤلفه‌های نشانه‌شناختی آن، به عنوان «نظام‌های گفتمان»^۵ یاد می‌کند (Fairclough, 2006: 26). از دید فرکلاف، نظام‌های گفتمان از سه مؤلفه شامل «گفتمان‌ها، ژانرها و سبک‌ها»^۶ تشکیل می‌شود. فرکلاف «گفتمان» را شیوه خاص بازنمایی برخی وجوه زندگی اجتماعی تعریف می‌کند و در مثال مدرسه، موضوعاتی که تدریس می‌شوند و شیوه مدیریت مدرسه را «گفتمان» می‌نامد. در تعریف فرکلاف، «ژانر» شیوه خاص کنش و کنش متقابل یا تعامل اجتماعی است و

^۱ بحث و تفسیر درخصوص مقوله کنشگری در هیئت‌های تبلیغی و ارتباط آن با الهیات مسیحی از چنان اهمیتی برخوردار شد که به عنوان یکی از مباحث اصلی کنفرانس جهانی مبلغین سال ۱۹۲۵م. در استکهلم مطرح شد (Hutchison, 1979: 351).

^۲ درخصوص انتخاب معادل مناسب و رسا برای واژه Practice که در نظریه‌های گفتمان به کار می‌رود، واژگان مختلفی مطرح شده‌اند. از جمله کنش، کردار یا عمل جهت‌دار و مبتنی بر نیت و اندیشه؛ اما در مطابقت هر یک با واژه Practice اختلاف نظر وجود دارد. خشایار دیهیمی واژه «ورزه» را پیشنهاد می‌دهد. سهیلا صادقی فسائی و محمد روزخوش برای «پرهیز از سوء تفاهم» واژه «پرکتیس» را به کار برده‌اند (صادقی فسائی و روزخوش، ۱۳۹۲: ۴).

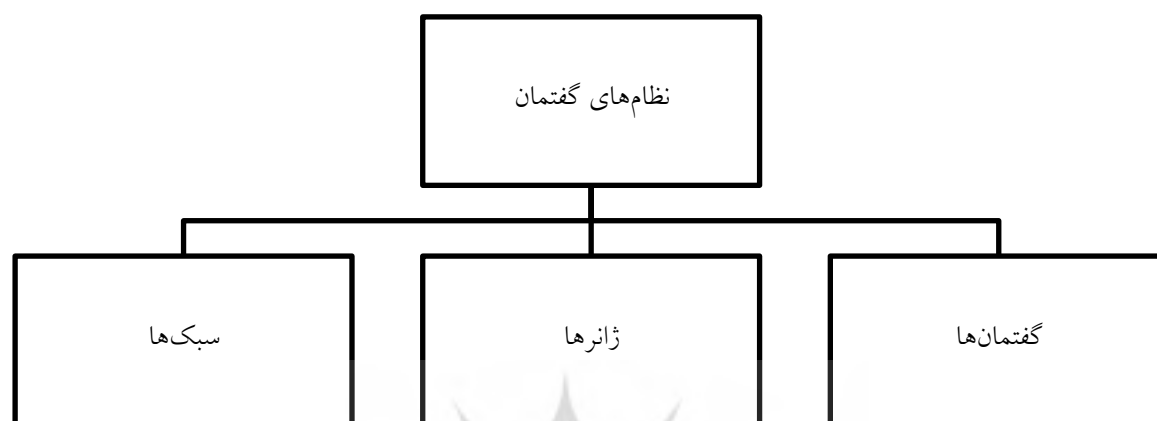
^۳ Orders of Discourse

^۴ Norman Fairclough

^۵ Orders of Discourse

^۶ Discourses, Genres and Styles

در مثال مدرسه، جلسات کارکنان، یا امور فوق برنامه از جمله ژانرها در نظام گفتمان به شمار می‌روند. «سبک» در نظام گفتمان فرکلاف، «شیوه بودن» است و به هویت اجتماعی یا فردی مرتبط می‌شود و فرکلاف شیوه رفتاری معلمان و دانش‌آموزان را نمونه‌ای از «سبک» در نظام گفتمان توصیف می‌کند (همان: ۲۶-۲۷).

نمودار ۱: نظام‌های گفتمان فرکلاف

Chart 1: Fairclough's Orders of Discourse

در این پژوهش، براساس تعریف فرکلاف از گفتمان، مجموعه نشانه‌های کنش اجتماعی نهادینه‌شده در انجمن تبلیغی کلیسا که تحت تأثیر جنبش انگلیکن انجیلی به منزله «امور خیریه» قلمداد می‌شود، در قالب مؤلفه‌های سه‌گانه نظام‌های گفتمانی این انجمن در اصفهان مدنظر قرار گرفته است. مضامین و کنش گفتمانی کنشگران اجتماعی اصفهان نسبت به فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا نیز در چارچوب نظام گفتمانی فرکلاف شناسایی و بررسی شده‌اند.

۳- روش پژوهش

با توجه به اینکه هدف پژوهش حاضر، بررسی گفتمان امور خیریه در اصفهان با تمرکز بر فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا و کنشگران اجتماعی مخالف آن است، روش این پژوهش تاریخی، از نظر هدف، کاربردی و مبتنی بر تحلیل مستندات تاریخی و منابع دست اول مرتبط با فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا و کنشگران اجتماعی اصفهان در دوران مورد بحث است که عبارت‌اند از: گزارش‌های انجمن و افرادی که با آن در ارتباط بودند، اخبار نشریه‌های *الاسلام*، *جهاد اکبر*، *انجمن مقدس ملی اصفهان*، اسناد مراکز آرشیوی و دیگر منابع مکمل. در این پژوهش، ابتدا مصادیق کنش اجتماعی انجمن تبلیغی کلیسا در ایران با تمرکز بر اصفهان در دهه ۱۳۲۰ق. / دهه ۱۹۰۰م.، معرفی می‌شوند. بخش بعدی این پژوهش به شناسایی نشانه‌ها و مضامین مرتبط با گفتمان امور خیریه این انجمن اختصاص دارد. با توجه به اینکه گفتمان امور خیریه انجمن تبلیغی کلیسا در احاطه و تحت تأثیر مستقیم مفاهیم ناظر بر ایدئولوژی انجیلی بوده است،^۱ مضامین این گفتمان در پژوهش حاضر، براساس تعریف «امور

^۱ سارا میلز در تفسیر دیدگاه فوکو نسبت به «گفتمان» بر توجه او به نقش انجیل و گزاره‌های ناظر بر آن به‌عنوان «تشکیل‌دهنده یک گفتمان» تأکید می‌کند. نک.

خیریه» در سپهر مفهومی این ایدئولوژی، شناسایی شده‌اند. همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، «امور خیریه» یکی از شاخصه‌های چهارگانه ایدئولوژی انجیلی به شمار می‌رود^۱ و در قالب واژه «کنشگری» توصیف می‌شود (Bebbington, 1989: 2-17). منشأ توصیف و تفسیر «امور خیریه» در این ایدئولوژی، آیات ۳۵ و ۳۶ باب ۲۵ انجیل متی است که در آن غذادادن به گرسنگان، رفع عطش تشنگان، اسکان غریبان، پوشاندن برهنگان، عیادت بیماران و دیدار از زندانیان، امری پسندیده و ارجمند توصیف شده است. بر همین اساس، در ایدئولوژی جنبش انجیلی، آموزش دانش و نظم اخلاقی برای نیل به رستگاری، کارآفرینی، کمک به مردم برای رهایی از «مصائب و خطرات روحی» از طریق گفتگو و تبشیر، به‌صورت معرفی ادبیات مسیحی شامل انجیل، کتاب‌ها و سروده‌های مسیحی نیز بخشی از «امور خیریه» به شمار می‌روند (Lansley, 2010: 69, 81, 87; Luddy, 1996: 353).

بدین ترتیب، مضامین مرتبط با گفتمان امور خیریه انجمن تبلیغی کلیسا، بدین شرح و در قالب سه حوزه مشخص می‌شوند:

- آموزشی (آموزش کودکان و کارآفرینی)؛
- پزشکی (پرستاری فقرا، یتیمان و بیماران)؛
- مذهبی (تبلیغ مذهبی به شیوه‌های گوناگون).

برای توصیف و تفسیر گفتمان «امور خیریه» انجمن تبلیغی کلیسا، مضامین این مقوله‌ها از مستندات، استخراج و با مؤلفه‌های سه‌گانه نظام‌های گفتمان فرکلاف (گفتمان، ژانر و سبک) مطابقت داده شده‌اند. واکنش کنشگران اجتماعی اصفهان در برابر این انجمن نیز بر همین اساس تفسیر شده است. در بخش دیگر این پژوهش، با واکاوی روند شکل‌گیری مخالفت کنشگران اجتماعی در برابر فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا، نظریه هانس هربرت تاخ،^۲ روان‌شناس اجتماعی اتریشی، درخصوص نقش کنشگران اجتماعی به‌عنوان یکی از عوامل اصلی در بروز «جنبش اجتماعی» به‌بوته آزمایش گذارده می‌شود. از منظر تاخ، بروز یک «مسئله»^۳ در جامعه، زمینه حساسیت و «انگیختگی»^۴ برخی افراد را فراهم می‌کند. اگر برای رفع این مسئله از سوی کارگزاران یا نهادهای اجتماعی کاری صورت نگیرد، گروه انگیخته‌شده برای رفع مسئله و مشکل، «تقاضایی»^۵ را مطرح می‌کند. اگر به این تقاضا نیز رسیدگی نشود، گروه برانگیخته‌شده با توسل به یک ایدئولوژی، درصدد رفع مسئله بر می‌آید. در تعریف تاخ، این روند به شکل‌گیری جنبش اجتماعی منجر می‌شود (Toch, 1966: 26-27).

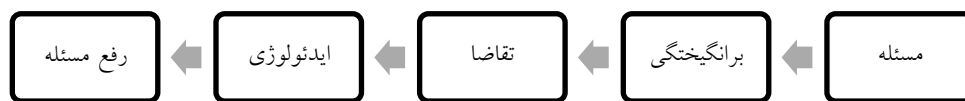
^۱ دیوید بینگتون، استاد تاریخ دانشگاه استیرلینگ اسکاتلند، کتاب مقدس (Biblicism)، تبدیل‌گرایی یا تغییر دین (Conversionism)، صلیب‌محوری (Crucicentrism) و کنشگری (Activism) را شاخصه‌های جنبش انجیلی نامیده است (Bebbington, 1989: 2-17).

^۲ Hans Herbert Toch

^۳ Problem

^۴ Susceptibility

^۵ Appeal

نمودار ۲: روند شکل‌گیری جنبش اجتماعی تاخ

Chart 2: The formation process of social movement in Toch's definition

۴- یافته‌های پژوهش

۴-۱- چگونگی شروع فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا در ایران

به علت کمبود مبلغ داوطلب برای فعالیت در خارج از بریتانیا، سال‌های آغازین فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا در لندن، به ترجمه انجیل و رسالات مذهبی به زبان‌های شرقی سپری شد (Ward, 2000: 1). نخستین مبلغ داوطلب بریتانیایی برای همکاری با انجمن تبلیغی کلیسا، هنری مارتین^۱، نخبه برتر ریاضی^۲ و برنده جایزه اسمیت^۳ در ریاضیات سال ۱۸۰۱م. دانشگاه کمبریج بود. او برای ترجمه کتاب عهد جدید به زبان‌های شرقی به هندوستان سفر کرد و با توجه به رواج و کاربرد رسمی زبان فارسی در این سرزمین، به ترجمه انجیل به زبان فارسی پرداخت. گفتنی است در گزارش‌های سال ۱۸۰۱ و ۱۸۰۲م. انجمن تبلیغی کلیسا در لندن نیز به ضرورت توجه به زبان فارسی تأکید شده بود (Stock, 1902: 5, 30). در سال ۱۸۱۱م. / ۱۲۲۶ق. هنری مارتین برای رفع نواقص و تکمیل ترجمه به ایران آمد؛^۴ اما حضور او در ایران، به‌ویژه برگزاری جلسات مناظره با روحانیون مسلمان و تألیف کتاب *میزان/الحق* در رد اسلام، موجب نارضایتی روحانیون و نگارش ردیه‌های دینی شد (برومند، ۱۳۸۱: ۹۹-۹۴؛ ۱۱۱-۱۰۶، مقدمه عیوضی بر *صفاخانه اصفهان*، ۱۳۹۳: ۶۶-۷۱). پس از هنری مارتین، دیگر مبلغین آزاد^۵ که با انجمن تبلیغی کلیسا در ارتباط بودند، از جمله پیتر گوردون،^۶ آنتونی نوویس گروز،^۷ جان کیتو^۸ و ژوزف ولف^۹ تا نیمه قرن نوزدهم میلادی/نیمه قرن سیزدهم قمری، به ایران سفر کردند. این مبلغین بر ضرورت پرداختن به امور عام‌المنفعه از جمله فعالیت‌های آموزشی و پزشکی و تأثیرگذاری این رویکرد تبلیغی در ایران تأکید داشتند (Waterfield, Francis-Dehghani, 2000: 45; Wright, 1977: 114-118; 95-101; 1973). سرانجام، در سال ۱۸۶۹م. / ۱۲۸۶ق. رابرت بروس،^{۱۰} از مبلغین مقیم انجمن تبلیغی کلیسا در پنجاب، هنگام سفر به هندوستان به‌منظور فراگیری زبان فارسی که برای فعالیت در هند ضروری بود، به ایران آمد (Stock, 1902: 30).

۴-۲- انجمن تبلیغی کلیسا در جلفا و اصفهان

اقامت موقت رابرت بروس در جلفا دو سال به طول انجامید. او به پیشنهاد هنری ون^{۱۱} که مدیر انجمن تبلیغی کلیسا در لندن بود، درصدد بازبینی ترجمه هنری مارتین از انجیل برآمد؛ از این رو، زمینی در جلفا خرید و ساختمان هیئت را احداث

¹ Henry Martyn

² Senior Wrangler

³ Smith's Prizeman

^۴ او ابتدا به‌عنوان کشیش ارتش شرکت هند شرقی به هندوستان اعزام شد. برای اطلاع بیشتر نک: ورا اردلی (۱۳۴۱)، هنری مارتین، ترجمه سهیل آذری، تهران: نور جهان.

⁵ Freelancers

⁶ Peter Gordon

⁷ Anthony Norris Groves

⁸ John Kitto

⁹ Joseph Wolff

¹⁰ Robert Bruce

¹¹ Henry Venn

کرد که محل اقامت او و خانواده‌اش نیز بود (Arnold, 1877, 1: 317-319; Bird, 1891, 1: 250-252). با وقوع قحطی سال ۱۸۷۱م. / ۱۲۸۸ق. و شیوع وبا، مبلغین لوتری^۱ در اشتوتگارت آلمان برای کمک به قحطی‌زدگان، حدود شانزده هزار پوند کمک مالی را در اختیار بروس قرار دادند (Stock, 1902: 124). هنری راولینسن شرق‌شناس^۲، دیپلمات و کارگزار شرکت هند شرقی، کلنل هیگ^۳ از کارگزاران بریتانیا در کلکته و سر موزس مونتفیوره^۴، رهبر یهودیان بریتانیا نیز مبالغی اهدا کردند. بروس از طریق کارمندان شرکت تلگراف انگلیس که در طول مسیر مراکز تلگراف در تردد بودند، به وضعیت قحطی‌زدگان رسیدگی می‌کرد (Bassett, 1887: 157; Waterfield, 1973: 148). او مدتی بعد با باقی‌مانده کمک‌های نقدی، یتیم‌خانه و هنرستانی را در جلفا تأسیس کرد (Stock, 1902: 30). بروس به پیشنهاد برخی از اهالی جلفا نیز مدرسه‌ای برای پسران و همچنین، کودکان یتیم تأسیس کرد و تعدادی از ارامنه از جمله دو کشیش مدیریت این مدرسه را برعهده داشتند (Bassett, 1887: 157; Waterfield, 1973: 149).

سرانجام در تابستان سال ۱۸۷۵ م. / ۱۲۹۲ق.، هیئت مدیره انجمن در لندن، فعالیت بروس در ایران را به رسمیت شناخت و برنامه‌ریزی برای فعالیت‌های آموزشی، پزشکی و مذهبی آغاز شد (Francis-Dehghani, 2000: 47). اما به سبب برخی مشکلات از جمله کمبود نیرو، تا حدود بیست و دو سال بعد مقدمات تأسیس مراکز بعدی این هیئت در ایران فراهم نشد (دهقانی تفتی، ۱۹۹۲: ۷۱/۱-۷۰). پنج سال پس از رسمیت‌یافتن فعالیت بروس در ایران، ادوارد فردریک هورنله^۵ پزشک متولد هند که پدرش از مبلغین انجمن مذهبی بازل^۶ بود و مدتی نیز در ایران اقامت داشت، به علت آشنایی به زبان فارسی به جلفا اعزام شد (Waterfield, 1973: 150). یک‌سال بعد، تعدادی از مبلغین ایرلندی برای فعالیت در هیئت جلفا اعلام آمادگی کردند و به ایران آمدند. برخی از این مبلغین زن بودند و می‌توانستند به خانه‌ها راه یابند که حوزه فعالیت زنان ایرانی بود؛ اما از آنجا که انجمن تبلیغی کلیسا هنوز مجوز استخدام مبلغین زن را صادر نکرده بود، ایزابلا رید^۷ در سال ۱۸۸۲م. / ۱۲۹۹ق. از هیئت دیگری یعنی «انجمن برای ترویج تحصیلات زنانه در شرق» به جلفای اصفهان اعزام شد. او نخستین زن مبلغ وابسته به کلیسای انگلیکن و پروتستان در نواحی مرکزی و جنوبی ایران به شمار می‌رفت.^۸ ایزابلا رید مسئولیت مدرسه دخترانه جلفا را برعهده گرفت؛ با معلم ارمنی مدرسه پسرانه انجمن ازدواج کرد و ۳۷ سال و تا پایان عمر در ایران بود (Francis Dehghani, 2000: 120). حدود ۹ سال پس از ورود او به جلفا، نخستین مبلغ زن انجمن تبلیغی کلیسا به ایران اعزام شدند. او مری برد^۹ بود که در سال ۱۸۹۱م. / ۱۳۰۹ق. به جلفا آمد و فعالیتش بر انجام امور پزشکی متمرکز شد (Rice, 1916: 113).

در سال ۱۸۹۵م. / ۱۳۱۳ق.، در مجمعی که با حضور مبلغین و انجمن‌های تبلیغی فعال در شرق‌میانه در بغداد برگزار شد، شمال همدار سسی و چهار درجه جغرافیایی در ایران، محدوده فعالیت مبلغین پرزبیتترین امریکایی و جنوب این همدار، محل فعالیت مبلغین انجمن تبلیغی کلیسا تعیین شد (Laster, 1973: 98-147). احتمالاً از این روست که رابرت بروس یک سال

¹ Lutheran

² Henry Rawlinson

³ Colonel Haig

⁴ Sir Moses Montefiore

⁵ Edward Frederic Hoernle

⁶ Basel Mission

⁷ Isabella Read

^۸ علاوه بر تعدادی از زنان وابسته به هیئت‌های کاتولیک که بیشتر راهبه بودند، تعدادی از زنان مبلغ پروتستان وابسته به هیئت پرزبیتترین‌های امریکایی از سال ۱۸۳۵م. / ۱۲۵۱ق. در شمال غرب ایران حضور داشتند؛ از این رو، ایزابلا رید نخستین زن مبلغ پروتستان انگلیسی در مرکز و جنوب ایران به شمار می‌رفت.

⁹ Mary Bird

پس از برگزاری این مجمع با ارسال نامه‌ای به لندن، به لزوم حضور اعضای جدید برای انجام امور تبلیغی در جنوب ایران اشاره می‌کند (همان: ۹۶). از این پس و به مرور، با افزایش تعداد مبلغین انگلیسی، ایرلندی و استرالیایی، شعب «انجمن تبلیغی کلیسا» در شهرهای جنوب مدار سی و چهار درجه یعنی کرمان، یزد و شیراز، تأسیس شد (Waterfield, 1973: 150-163). فعالیت «انجمن تبلیغی کلیسا» در این شهرها حول محور خدمات آموزشی در قالب ایجاد مدارس و هنرستان‌های دخترانه و پسرانه، امور پزشکی شامل ایجاد داروخانه، درمانگاه و بیمارستان، خدمات درمانی پیشرفته و فعالیت مذهبی شامل تولید ادبیات تبلیغی و موعظه قرار داشت. بیشتر نیروهای جدیدی که به شعب انجمن در ایران پیوستند، زنانی از طبقه متوسط جامعه بریتانیا، ایرلند، استرالیا و کانادا و فارغ‌التحصیل دانشگاهها و مراکز علمی بودند (Borumand, 2022: 31)؛ از جمله امیلین استوارت،^۱ جراح متخصص که در سال ۱۸۹۷م. / ۱۳۱۵ق. در جلفا مستقر شد و بخش زنان بیمارستان جلفا را به شیوه تخصصی سازماندهی کرد. استوارت جراحی حاذق بود و به‌واسطه مداوای بیماری‌های تخمدان، بیماری‌های گرمسیری از جمله مالاریا، اسهال خونی و آسسه کبد مورد توجه قرار گرفت. استوارت در درمان بیماران مبتلا به وی‌ای سال ۱۹۰۴م. / ۱۳۲۲ق. نیز نقش مهمی ایفا کرد. او به همراه داندل ویلیام کار،^۲ از بنیان‌گذاران بیمارستان انجمن در اصفهان بود (Stuart, 1906: 368-370; Francis-Dehghani, 2000: 152, 157). داندل ویلیام کار، مسئولیت امور پزشکی هیئت جلفا و سپس اصفهان را برعهده داشت. در دوران فعالیت او، وضعیت بیمارستان جلفا از نظر کیفیت مکان، شرایط بهداشتی، تعداد تخت‌ها و نیروی پرستاری کاملاً دگرگون شد. در سال ۱۹۰۰م. / ۱۳۱۸ق. روزانه ۱۴ بیمار سرپایی در بیمارستان پذیرش می‌شد و در این سال بین پانصد تا ششصد بیمار به بیمارستان انجمن که به «بیمارستان مرسلین» معروف بود، مراجعه کردند. اگرچه ظل‌السلطان، حاکم اصفهان، با فعالیت انجمن مخالف بود، به همراه برخی خانواده‌های متمول این شهر و خوانین بختیاری، از داندل ویلیام کار، حمایت می‌کرد. (Waterfield, 1973: 157-158). از آنجا که بخشی از بیماران بیمارستان جلفا از اهالی اصفهان بودند، داندل ویلیام کار در سال ۱۹۰۳م. / ۱۳۲۱ق. در منطقه عباس‌آباد زمینی خرید و یک‌سال بعد، بخش اصلی بیمارستان افتتاح شد. در سال ۱۹۰۶م. / ۱۳۲۴ق. نیز بخش زنان بیمارستان انجمن زیر نظر امیلین استوارت شروع به کار کرد. حدود هفده سال پس از افتتاح این بیمارستان، برخی پزشکان ایرانی نیز برای تکمیل اطلاعات و مهارت‌های طبی به‌عنوان دستیار در بیمارستان اصفهان مشغول به کار شدند (Linton, 1923: 80). هم‌زمان با ایجاد بیمارستان در ۱۹۰۴م. / ۱۳۲۲ق.، ساختمان انجمن تبلیغی کلیسا در اصفهان نیز تکمیل شد (همان: ۱۵۹-۱۶۰) و مرکز انجمن تبلیغی کلیسا از جلفا به اصفهان منتقل شد (برومند، ۱۳۸۱: ۱۴۶).

با استقرار هیئت انجمن تبلیغی کلیسا در اصفهان، مدرسه پسرانه استوارت مموریال^۳ و مدرسه دخترانه بهشت آیین نیز افتتاح شد. شیوه اداره این دو مدرسه مشابه مراکز پیشین انجمن در جلفا بود. آموزش زبان‌های لاتین، انگلیسی، فرانسوی، تدریس هندسه اقلیدسی و جبر، تاریخ، جغرافی و علوم به زبان انگلیسی بود و در هفته ۴ ساعت زبان فارسی تدریس می‌شد (Bird, 1891, 1:250-251 ; Wills, 1893:164 ; Savage Landor, 1903:388). آموزش مهارت‌های هنری و فنی از جمله سوزن‌دوزی و برودری‌دوزی برای دختران و نجاری برای پسران از دیگر برنامه‌های این مدارس بود. بخشی از این مدارس نیز به فعالیت ورزشی اختصاص داشت و با تجهیزاتی چون بارفیکس، پارالل و دیگر ابزار ژیمناستیک تکمیل شده بود (Bird, 1891, 1:221-222, 251 ; Wills, 1893:165). تعدادی از فارغ‌التحصیلان این مدارس به علت تسلط بر زبان

¹ Emmeline Stuart

² Donald William Carr

³ Stuart Memorial College

انگلیسی به هندوستان، جاوه و اروپا رفتند (Bird, 1891, 1: 248). برخی نیز پس از آشنایی با پزشکی مدرن برای تحصیل در این رشته به انگلستان، هندوستان و ایالات متحده آمریکا سفر کردند (Rice, 1923: 278). بخشی از برنامه درسی این مدارس به تدریس و تفسیر انجیل اختصاص داشت (Cash, 1929: 37). مراسم موعظه و مباحثه نیز در کلاس‌هایی معروف به «مدرسه یک‌شنبه»^۱ هر هفته صبح برای زنان و عصر برای مردان برگزار می‌شد. روایت داستان‌هایی از کتاب مقدس و تفسیر آنها، موعظه هم‌زمان با کلاس زبان انگلیسی برای بزرگسالان (Bird, 1891, 1: 249; Arnold, 1877, 1: 320) یا طی درمان بیماران (دکتر دونالد کار، ۱۳۳۱: ۱۰)، هنگام پیاده‌روی روزانه یا ملاقات‌های خانگی، سفرهای تبلیغی به روستاها و نزد عشایر (Rice, 1916: 63, 122-127, 131-135, 144-145)، برگزاری مراسم و اعیاد مذهبی (Bird, 1891, 1: 249) و گفتگو با اقلیت‌های دینی (Arnold, 1877, 1: 318) از دیگر فعالیت‌های مذهبی انجمن بود. ورود عامه مردم به ساختمان انجمن تبلیغی کلیسا آزاد بود (Arnold, 1877, 1: 320) و از مراجعه‌کنندگان در کتابخانه یا اتاق اصلی هیئت که به سبک ایرانی تربین شده بود، با قهوه و قلیان پذیرایی می‌شد. جلسات مباحثه نیز در همین فضا در جریان بود (Arnold, 1877, 1: 250-252; Bird, 1891, 1: 317-319)؛ اما چاپ و انتشار رسائل و سرودهای مذهبی بارزترین فعالیت تبلیغی این انجمن به شمار می‌رفت که ویلیام سنت کلر تیزدال،^۲ زبانشناس، مورخ و منشی هیئت، مسئولیت آن را بر عهده داشت. او در سال ۱۸۹۴م. / ۱۳۱۲ق.م. برای انجمن دستگاه چاپ تدارک دید که «یادبود هنری مارتین» نامیده شد. بدین ترتیب، در چاپخانه انجمن، کتاب‌های درسی، ترجمه بخش‌هایی از انجیل و رسایل و سرودهای دینی چاپ می‌شد که از حدود دوازده سال پیش به درخواست بروس از لندن به ایران ارسال شده بود (Laster, 1973: 203). تیزدال کتاب دستور زبان فارسی را نیز تألیف کرد که مبلغین تا سال‌های پایانی فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا در ایران (۱۳۵۷ش.) از آن استفاده می‌کردند (Waterfield, 1973: 159). معروف‌ترین اثر تیزدال، کتاب *ینابیع الاسلام* بود که در حدود سال ۱۹۰۱م. / ۱۳۱۹ق.م. و به نقل از او برای شناسایی سرچشمه‌ها یا «ینابیع» اسلام و در ردّ آرای مسلمانان نگاشته شد. مطالب این کتاب موجبات نارضایی روحانیون را فراهم کرد و به نگرارش ردیه‌هایی منجر شد (برومند، ۱۳۸۱: ۱۸۵-۱۸۶؛ همو، ۱۳۸۳: ۴۴؛ عیوضی، ۱۳۹۵: ۲۲۶-۲۱۷)؛ اما بخش درخور توجهی از فعالیت تیزدال بر مباحثه و مناظره با مسلمانان متمرکز بود. او در کتاب *ینابیع الاسلام* نیز از خوانندگان درخواست کرده بود تا نظراتشان را برای او ارسال کنند. این امر واکنش اجتماعی روحانیون و رجال اصفهان را به دنبال داشت (برومند، ۱۳۸۱: ۱۸۶-۱۸۷؛ عیوضی، ۱۳۹۵: ۲۱۷-۲۲۶).

۴-۳- واکنش کنشگران اجتماعی اصفهان

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، نخستین نشانه‌ها از واکنش نسبت به فعالیت تبلیغی این انجمن، نگرارش ردیه‌هایی در پاسخ به کتاب *میزان الحق اثر هنری مارتین* بود. موج مخالفت با این کتاب که در ردّ اسلام نگاشته شده بود، به حدی شدت یافت که روحانیون و رجال مسلمان تا حدود صد سال پس از خروج هنری مارتین از ایران، جوابیه‌هایی در ردّ افکار وی تدوین می‌کردند (برومند، ۱۳۸۱: ۹۹-۹۴؛ ۱۱۱-۱۰۶، مقدمه عیوضی بر *صفاخانه اصفهان*، ۱۳۹۳: ۷۱-۶۶). پس از افتتاح نخستین مدرسه انجمن تبلیغی کلیسا در جلفا، گروهی از ارامنه از بیم تغییر کیش کودکان و گرایش به فرقه پروتستان، با تحصیل آنها مخالفت کردند (Bassett, 1887: 157; Waterfield, 1973: 149). ظل‌السلطان، حاکم اصفهان نیز در نامه‌ای به

¹ Sunday-School

² William St. Clair Tisdal

ناصرالدین شاه^۱ یادآور می‌شود که بروس [کشیش پروس] «در ایام قحطی چقدر پول به مردم داده و حالا جمعی از اطفال ارامنه را به اسم تحصیل در آن مدرسه برده و هر سال چند نفر از این اشخاص را به همراه خود به هندوستان می‌برد، برای آنها نوشته می‌گیرد که تبعه انگلیس باشند» (مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، سند شماره ۱۰۲۰۹۷ - ق). او سپس درخصوص عواقب این امر چنین می‌نویسد:

«این اخگر نیم‌سوخته، وقتی مشتعل خواهد شد و آتش آن اغلب جاها را خواهد سوزاند. عرض نمی‌کنم که این کار به زودی خواهد شد؛ بلکه تا بیست سی سال دیگر هم صورت نگیرد؛ ولی این حضرات تخمی می‌کارند و می‌روند تا چه وقت ثمر دهد» (همان).

ناصرالدین شاه در حاشیه این نامه، بر تفحص و دقت در فعالیت بروس تأکید می‌کند و چنین می‌نویسد:

«آنچه عمل کشیش است، او را هم از ابتدا الی انتها و اینکه چه کارها کرده‌اند و می‌کنند و کدامیک از کارهای آنها حالا و مالا ضرر دولت است، بنویسید برای وزیر خارجه محرمانه بفرستید، اینجا غور می‌شود و دستورالعمل صحیح برای شما فرستاده می‌شود، هر طور حکم بشود، شما رفتار بکنید» (همان).

گزارشی نیز از میرزا سعیدخان، وزیر امور خارجه، در دست است. او این گزارش را پس از دریافت ترجمه خبری از تغلیس و روزنامه پتربورغ درباره فعالیت آموزشی و پزشکی مبلغین در ایران برای ناصرالدین شاه ارسال کرده است (مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۲ ذیحجه ۱۲۹۸ق.، سند شماره ۵-۱۰۱۰۹۴ - ق). در دستخط دیگری از ناصرالدین شاه خطاب به ظل‌السلطان به لزوم تفحص در فعالیت‌های تبلیغی انجمن و نگارش کتاب *ینابیع‌الاسلام* تأکید شده است:

«ظل‌السلطان در این ترجمه کتاب روزنامه که مخصوصاً برای شما فرستادم، به تفصیلی از کشیش پروس مذهب پرستانندی نوشته است؛ به‌خصوص در فروش کتبی که تصنیف کرده‌اند و بر ضد قرآن است درست نفهمیدم تفصیل چیست، اطلاع بدهید که کار تازه است یا کهنه؛ در هر صورت، مراقب این کشیش‌های بد ذات باشید، مبدا مسلمان‌ها را فریفته، داخل مذاهب خود بکنند و اینکه نوشته است حاکم فلان جا اجازه و اذن فروش کتب آنها را داده است؛ یعنی چه باری کیفیت را درست به عرض برسانید» (مرکز اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۰۲ق.، سند شماره ۱۰۱۹۹۸ - ق).

از نتیجه این مکاتبات اطلاعی در دست نیست؛ اما محمدتقی نجفی - آقا نجفی - از فقهای اصفهان، با افتتاح داروخانه‌های انجمن تبلیغی کلیسا در محله‌های بیدآباد و دردشت اصفهان و سفرهای مری برد به این شهر در سال ۱۸۹۴م. / ۱۳۱۲ق. مخالفت کرد. سرانجام نیز پس از مداخله کنسول بریتانیا، مری برد از تردد در اصفهان طی رمضان منع شد (Rice, 1916: 71-76 ; Francis Dehghani, 2000: 100). علاوه بر محمدتقی نجفی، برادر او، نورالله نجفی تقه‌الاسلام، از فقهای اصفهان و مؤسس شرکت اسلامی و رکن‌الملک شیرازی، نایب‌الحکومه اصفهان، نیز نسبت به کتاب *ینابیع‌الاسلام* اثر تیزدال و مباحثات او با مسلمانان، واکنش نشان دادند. رکن‌الملک در دوازدهم جمادی الثانی ۱۳۲۰ق. / ۱۴ سپتامبر ۱۹۰۲م. روحانیون و بزرگان اصفهان را دعوت کرد و با اشاره به اینکه دولت‌های اروپایی «جنگ ملتی را به کنار نهادند و با زبان و قلم پیش آمدند»، از علما درخواست کرد «حسب تکلیف اسلامی حتم است که از گوشه‌های مسجد و زوایای محراب بیرون آمده، به میدان تقابل آیند و جواب مبارزطلبان را داده و خود مبارزه کنند»

^۱ نامه بدون تاریخ است و براساس مضمون آن، احتمالاً به سال‌های آغازین فعالیت رابرت بروس در جلفا مربوط می‌شود.

(حسنی، ۱۳۹۳: ۸۶). نتیجه این گفتگوها، تأسیس انجمن «صفاخانه» به عنوان محلی برای «گفتگوی دعوات اسلامی با مسیحیان و مسلمانان» بود. محمدعلی حسنی، مشهور به داعی الاسلام، که از شاگردان محمدتقی نجفی، آخوند کاشی و جهانگیرخان قشقایی و به زبان انگلیسی، عربی، عبری و اردو مسلط بود نیز برای مباحثه با تیزدال انتخاب شد. داعی الاسلام با مطالعه تورات و انجیل و کتاب‌هایی که در ردّ اسلام نوشته شده بود، سلسله جلساتی برای مناظره با تیزدال برگزار کرد. حاصل این مباحثات زیرنظر داعی الاسلام در ماهنامه *الاسلام* منتشر می‌شد (همان: ۹۲-۹۰).

در نخستین شماره این روزنامه که روز یکشنبه ششم رمضان سال ۱۳۲۰ق. / ۶ دسامبر ۱۹۰۲م. منتشر شد، ضمن اشاره به ضرورت پاسخگویی به پرسش مبلغین درباره‌ی منفعل بودن مسلمانان در برابر فعالیت‌های تبلیغی، درخصوص هدف از انتشار روزنامه چنین آمده است: «اداره دعوت اسلامی به نام صفاخانه در محله جلفا دائر شده است. گفتگوی دعوات اسلامی با مسیحیان و دعوات ایشان تحریر می‌شود و در این اوراق برای انتفاع مسیحیان و مسلمانان دور مندرج می‌شود. امیدواریم کم‌کم دعوات اسلامی به ممالک خارجه هم بفرستیم و حجت را بر اهل جهان تمام کنیم». در اعلانی که در این شماره چاپ شده است، از مسیحیان دعوت شد تا اگر درخصوص مناظره‌های مندرج در روزنامه «جوابی دارد، به اداره صفاخانه بنویسد، عین مکتوب او با کمال امتنان در اوراق مندرج می‌شود». ماهنامه *الاسلام* از رمضان ۱۳۲۰ق. تا ذی‌الحجه ۱۳۲۳ق. / ۶ دسامبر ۱۹۰۲ تا ژانویه ۱۹۰۶م. منتشر شد. در شماره ۷ و ۸ این ماهنامه نقل قولی از مبلغ مسیحی - تیزدال - درخصوص تعجب او از تأسیس صفاخانه به عنوان محلی برای گفتگو «درباره دین اسلام و ادله آن» درج شده است.

با تأسیس انجمن مقدس ملی اصفهان، در ۷ ذی‌قعدة ۱۳۲۴ق. / ۲۲ دسامبر ۱۹۰۶م.، که مهم‌ترین نهاد اجتماعی - سیاسی اصفهان در دوره مشروطه اول و از دوران مهاجرت قم تا پیش از به توپ بستن مجلس به شمار می‌رفت (نجفی، ۱۳۷۸: ۸۵)، بخشی از واکنش اجتماعی نسبت به فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا در ساختار این انجمن شکل گرفت. روزنامه *انجمن مقدس ملی اصفهان* که از ۲۱ ذی‌قعدة ۱۳۲۵ق. / ۳۰ ژانویه ۱۹۰۶م. منتشر شده است، بخشی از اخبار مرتبط با واکنش اجتماعی این انجمن نسبت به فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا را پوشش می‌داد. در شماره هشتم سال اول این نشریه که به تاریخ یکشنبه ۱۱ محرم ۱۳۲۵ق. / ۲۳ فوریه ۱۹۰۷م. منتشر شده است، مطلبی درخصوص هشدار نورالله نجفی ثقة الاسلام مبنی بر پرهیز والدین از فرستادن کودکان به مدارس خارجی دیده می‌شود:

«ای کسانی که اطفال خود را به مدرسه پروتستانیان می‌سپارید و نونهالان خود را در زمین شوره‌زار کفر می‌کارید، آیا خوی زشت این کافران در طبیعت کودکان‌تان سرایت نمی‌کند یا فطرت اسلامی آنان به نصرانیت تبدیل نمی‌یابد؟ اگر نصرانی نشوند، لاقلاً مذهب و لاقلاً خواهند شد». در ادامه این مطلب به عذر والدین برای نبود مدرسه مناسب اشاره شده است. همچنین، تأکید بر این است که با افتتاح مدارس باقریه، معرفت، ایمان، حقایق، اتحاد و اسلام، عذری برای تحصیل کودکان در مدارس مبلغین پروتستان وجود ندارد. در این مقاله یادآوری شده است که نورالله نجفی ثقة الاسلام در مسجد به این نکته تأکید کردند که اگر والدین تا ۵ روز دیگر کودکان را از مدارس انجمن تبلیغی کلیسا خارج نکنند، نباید مسلمانان با آنها داد و ستد کنند و از ورود آنها به حمام و مساجد نیز جلوگیری شود. مطالب مشابهی در شماره ۲۶ (۱۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۵ق. / ۲۳

جولای ۱۹۰۷م.) و شماره ۲۹ (۱۰ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ق./۲۰ جولای ۱۹۰۷م.) این نشریه به همراه مطالبی درخصوص ضرورت تعلیم همگانی دختران و پسران درج شده است.

بخشی از فعالیت انجمن مقدس ملی اصفهان در نشریه جهاد اکبر منعکس شده است؛ از جمله تأسیس «مریضخانه اسلامی» که بانی آن شاهزاده محمدحسن میرزا بود. این مرکز درمانی که به تشویق نورالله نجفی ثقه‌الاسلام ایجاد شد و هیئت دوازده نفره‌ای با مدیریت ایشان بر فعالیت آن نظارت داشت، «بیمارستان نور» نیز شناخته می‌شد. محل آن در منزل حاجی میرزا عبدالحسین انصاری و در محله گل بهار بود و طبق گزارش روزنامه جهاد اکبر، از امکانات برای پذیرش ۴۰ بیمار زن و مرد برخوردار بود. مخارج بیمارستان از طریق اعانات مردم تأمین می‌شد و نورالله نجفی ثقه‌الاسلام نیز وقف یکی از دهات خود را برای این بیمارستان در نظر گرفته بود. هدف از تأسیس این بیمارستان و به نقل از نورالله نجفی ثقه‌الاسلام، «رهایی یافتن» «مسلمانان بیمار از قید استعلاج از کفار» بود (روزنامه جهاد اکبر، جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ق./جولای ۱۹۰۷م.). در ادامه این مطلب، به خوشنودی بیماران در وضعیت بیمارستان و مقایسه آن با بیمارستان انجمن تبلیغی کلیسا اشاره شده است. نورالله نجفی ثقه‌الاسلام برای تشویق مردم، مقرر کرد که این بیمارستان و خدمات آن در منابر و مجالس عمومی معرفی شود. «اطبا هم در تکمیل این مرحله بکوشند و چشم از فواید و محاسن این کار بزرگ نباشند؛ شاید بعون‌الله مردم دیگر از شربت مرگ اجانب نخورند و بیماران داخله ما از سموم ماران جان سالم بدر برند. علاج رفع احتیاج از بیگانگان است» (همان). او همواره بر گسترش امور بهداشتی و پزشکی داخلی تأکید داشت و در کتاب مکالمات مقیم و مسافر (۱۳۲۷ق./۱۹۰۹م.) چنین نوشت:

«مشروطه می‌گوید باید در تمام شهرها مریضخانه باز کرد که فقرا و ضعفا که تمکن حالی و مالی برای علاج امراض خود ندارند به مریضخانه بروند که غذا و پرستاری مجانی داشته باشند و محتاج نشوند که فقرا و مسلمانان در مریضخانه خارجه بروند و آنها را اولاً دعوت مذهب مسیح به آنها بکنند، بعد معالجه کنند و محتاج نشود که زن‌های مسلمان در مریضخانه خارجه بروند» (زرگری‌نژاد، ۱۳۷۴: ۴۴۱).

از دیگر اقدامات انجمن مقدس ملی اصفهان، افتتاح مدرسه‌ای برای کودکان بی‌سرپرست بود که با نظارت نورالله نجفی ثقه‌الاسلام و به مدیریت میرزا محمدعلی مازندرانی در محل شمس‌آباد دایر شد (روزنامه جهاد اکبر، ۷ جمادی‌الاول ۱۳۲۵ق./۱۷ جولای ۱۹۰۷م.). برگزاری جشن‌های ملی به مناسبت مشروطیت و دعوت از خلیفه ارمنه جلفا برای مشارکت و برگزاری این مراسم از دیگر اقدامات نورالله نجفی ثقه‌الاسلام بود (روزنامه جهاد اکبر، ۱۶ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ق./۲۶ جولای ۱۹۰۷م.). در ادامه همین فعالیت‌ها بود که قرائت‌خانه‌ای نیز در محدوده دروازه دولت تأسیس شد.

۵- بحث و تجزیه و تحلیل

برای توصیف و تفسیر چیستی و چرایی گفتمان «امور خیریه» انجمن تبلیغی کلیسا، نشانه‌ها و مضامین مستند آن، طبق تعریف رویکرد انجیلی، در سه شاخه فعالیت مذهبی، آموزشی و پزشکی شناسایی، استخراج و تقسیم‌بندی شدند. این مقوله‌ها در جدول شماره ۱، با مؤلفه‌های سه‌گانه نظام‌های گفتمان فرکلاف (گفتمان‌ها، ژانرها و سبک‌ها) مطابقت داده شده‌اند.

جدول ۱- نظام‌های گفتمان امور خیریه انجمن تبلیغی کلیسا			
Table 1: Orders of Discourse of CMS Charity Affairs			
سبک‌ها (شیوه بودن و هویت اجتماعی)	ژانرها (شیوه خاص برای رفتار ارتباطی و کنش متقابل)	گفتمان‌ها (شیوه بازنمایی برخی وجوه فعالیت)	
<p>مهارت‌های ضروری مبلغین:</p> <p>۱. آشنایی به حدود شش زبان</p> <p>۲. تسلط به حسابداری</p> <p>۳. قابلیت مدیریت</p> <p>۴. توانایی تحمل مشقات سفر (Laster, 1973: 96)</p> <p>خواندن بخش‌هایی از داستان‌های مذهبی و انجیل به زبان فارسی برای مراجعه‌کنندگان مراسم روزهای یکشنبه (Arnold, 1877, 1: 320)</p> <p>تزیین معماری و فضای انجمن به سبک معماری ایرانی (Arnold, 1877, 1: 317-319; Bird, 1891, 1: 250-252)</p> <p>انتخاب نوع پوشش با توجه به شرایط جامعه (پوشش چادر توسط مری برد برای سفر به اصفهان و تغییر پوشش به کلاه و شنل برای رفع سوء تعبیر مخالفان) (Francis, Dehghani, 2000: 97-98)</p>	<p>گردآوری اعانه برای قحطی‌زدگان (Stock, 1902: 124; Bassett, 1887: 157)</p> <p>گردآوری اعانه برای انجمن در بریتانیا (Waterfield, 1973: 150)</p> <p>تزیین دیوارها و شیشه‌های کلیسا با نقاشی‌ها و تابلوهای مذهبی و تصاویر قدیسین و برگزاری اعیاد مذهبی (Bird, 1891, 1: 249)</p> <p>ازدواج با ارامنه جلفا (Francis Dehghani, 2000: 120)</p> <p>اجرای مراسم عبادی به سبک ارامنه (Bird, 1891, 1: 249)</p> <p>حضور در خانه‌ها برای موعظه (Rice, 1916: 63)</p> <p>سفر به روستاها برای مداوای بیماران و موعظه پس از مداوا (همان: ۱۰۵-۱۰۶)</p> <p>اجرای مراسم مذهبی و مباحثه با اقلیت‌ها یا مسلمانان در فضای باز اطراف شهر (همان: ۱۵۴)</p> <p>خواندن بخش‌هایی از انجیل و آیاتی از قرآن مجید مرتبط با زندگی عیسی (ع) (همان: ۱۰۶)</p> <p>گفتگو با کودکان و موعظه در قالب نقل داستان‌های مذهبی (همان: ۸۰ و ۱۰۷-۱۰۸)</p> <p>توزیع کتب و رسالات دینی در پیاده‌روی‌های روزانه، ملاقات‌های خانگی و سفر به شهرها و روستاها (همان: ۱۴۴-۱۴۵)</p> <p>پذیرایی از مخاطبان به سبک معمول ایرانی (Arnold, 1877, 1: 317-319; Bird, 1891, 1: 250-252)</p>	<p>ترجمه انجیل و عهد عتیق، سرودهای دینی و مزامیر به زبان فارسی و چاپ و نشر این آثار (برومند، ۱۳۸۱، ۲۰۳-۲۰۵).</p> <p>استقرار در محله ارمنی‌نشین جلفا (Arnold, 1877: 1: 317)</p> <p>افتتاح داروخانه در محله یهودی‌نشین دردشت (Francis-Dehghani, 2000: 100)</p> <p>آزادی تردد پیروان ادیان مختلف در محل انجمن (Arnold, 1877, 1: 317-319; Bird, 1891, 1: 250-252)</p> <p>برگزاری کلاس‌های «مدرسه یک‌شنبه» (Arnold, 1877: 1: 320)</p>	مذهبی
<p>نوع پوشش معلمان و دانش‌آموزان به سبک اروپایی (همان: ۱۳۱ و ۱۳۵)</p> <p>فعالیت زنان مبلغ در آموزش دختران (Borumand, 2022: 35)</p> <p>سفر مبلغین زن به تنهایی (Francis-Dehghani, 2000: 135)</p>	<p>برگزاری کلاس‌های فنی از جمله نجاری برای پسران و خیاطی، سوزن‌دوزی و برودری‌دوزی برای دختران (Bird, 1891, 1: 221-222)</p>	<p>تأسیس یتیم‌خانه و آموزش کودکان (Bassett, 1887: 157)</p> <p>تأسیس مدرسه پسرانه و دخترانه در جلفا (Arnold, 1877, 1: 321-322; Francis-Bird, 1891, 1: 251; Francis-Dehghani, 2000: 120)</p>	آموزشی

جدول ۱- نظام‌های گفتمان امور خیریه انجمن تبلیغی کلیسا Table 1: Orders of Discourse of CMS Charity Affairs		
	<p>- احداث مکان ورزشی مجهز به بارفیکس، پارالل و دیگر وسایل ژیمناستیک، زمین تنیس (همان)</p> <p>- امکان استفاده از حمام آب گرم و سرد و تغذیه رایگان دانش‌آموزان (Wills, 1893: 165)</p>	<p>- تدریس زبان‌های لاتین، فرانسوی، انگلیسی، هندسه اقلیدسی و جبر، جغرافی، تاریخ و علوم منطبق بر برنامه درسی کلاس‌های سیکل اول دبیرستان در بریتانیا و هفته‌ای ۴ ساعت تدریس زبان فارسی (Bird, 1891, 1: 250-251; Savage Landor, 1903: 388)</p> <p>- تأسیس دبیرستان پسرانه استوارت مموریال با دو بخش روزانه و شبانه‌روزی و دبیرستان دخترانه بهشت‌آیین (برومند، ۱۳۸۱: ۱۵۶-۱۵۷)</p>
<p>- ایجاد بخش جداگانه زنان و مردان در بیمارستان (Stuart, 1906: 368-370; Francis-Dehghani, 2000: 152, 157)</p> <p>- مداوای بیماران با روش‌ها و تجهیزات پزشکی روزآمد و اثربخش (Stuart, 1906: 368-370; Rice, 1916: 116; Francis-Dehghani, 2000: 152, 157)</p>	<p>- سفر به روستاها برای مداوای بیماران و موعظه پس از مداوا (Rice, 1916: 105-106)</p> <p>- خواندن بخش‌هایی از انجیل و ادعیه و گفتگو در این خصوص با بیماران (همان، ۱۳۵)</p> <p>- مداوای ناهنجاری‌های جسمی کودکان قالی‌باف کرمانی (Rice, 1916: 110, 122; Linton, 1923: 116)</p> <p>- مداوای بیماران به صورت رایگان یا بر اساس بنیه مالی آنها (برومند، ۱۳۸۱: ۱۶۵-۱۶۶)</p>	<p>پزشکی</p> <p>- افتتاح داروخانه در محله‌های دردشت و بیدآباد (Rice, 1916: 71-76; Francis Dehghani, 2000: 100)</p> <p>- ایجاد درمانگاه و بیمارستان مجهز در جلفا، اصفهان، کرمان، شیراز و یزد (برومند، ۱۳۸۱: ۱۵۸-۱۶۱؛ ۱۶۶-۱۶۵؛ ۱۷۰-۱۷۲)</p>

نشانه‌های واکنش کنشگران اجتماعی اصفهان نسبت به فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا نیز از مستندات تاریخی، استخراج و در قالب مؤلفه‌های سه‌گانه نظام‌های گفتمان فرکلاف در جدول شماره ۲ مشخص شده‌اند.

جدول ۲- نظام‌های گفتمان امور خیریه کنشگران نسبت به انجمن تبلیغی کلیسا Table 2: Orders of Discourse of Activists' Charity Affairs Towards CMS		
سبک‌ها (شیوه بودن و هویت اجتماعی)	ژانرها (شیوه خاص برای رفتار ارتباطی و کنش متقابل)	گفتمان‌ها (شیوه بازنمایی برخی وجوه فعالیت)
<p>- تأسیس انجمن صفاخانه (۱ جمادی‌الآخر ۱۳۲۰ق.)</p> <p>- انتشار ماهنامه الاسلام (صفاخانه اصفهان، ۱۳۹۳: ۹۲-۹۰)</p>	<p>- مخالفت آرامنه جلفا با تحصیل کودکان در مدرسه انجمن (Bassett, 1887: 157)</p> <p>- مکاتبات دربار درخصوص واکاوی فعالیت انجمن (اسناد آرشیو مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران)</p>	<p>مذهبی</p> <p>- تأسیس انجمن مقدس ملی اصفهان (۷ ذی‌قعدة ۱۳۲۵ق)</p> <p>- انتشار نشریه انجمن مقدس ملی اصفهان و نشریه جهاد اکبر برای انعکاس فعالیت‌ها</p>

جدول ۲- نظام‌های گفتمان امور خیریه کنشگران نسبت به انجمن تبلیغی کلیسا Table 2: Orders of Discourse of Activists' Charity Affairs Towards CMS		
	<p>- بازدید امام جمعه اصفهان از مدرسه دخترانه جلفا (Francis-Dehghani, 2000: 129)</p> <p>- مخالفت با احداث داروخانه و تردد مری برد در اصفهان (همان: ۹۸-۱۰۱)</p> <p>- برگزاری مجالس مناظره (ماهنامه /الاسلام)</p> <p>- مخالفت نورالله نجفی ثقه‌الاسلام و انجمن مقدس ملی اصفهان با فعالیت‌های آموزشی و پزشکی انجمن تبلیغی کلیسا (روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان، ۱۱ محرم، ۱۳۲۵ق: روزنامه جهاد اکبر، جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ق.)</p> <p>- اعلان ممنوعیت ارائه خدمات به والدینی که کودکانشان به مدارس انجمن تبلیغی کلیسا می‌رفتند (روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان، یکشنبه ۱۱ محرم ۱۳۲۵ق.)</p> <p>- اعلان فعالیت بیمارستان در منابر و مجالس عمومی (روزنامه جهاد اکبر، ربیع‌الثانی ۱۳۲۵)</p>	
آموزشی	<p>- تأسیس مدرسه کودکان بی‌سرپرست</p> <p>- تأسیس مدارس باقریه، حقایق، معرفت، نصرت، سعادت، ایمانیه، معارف، اتحاد و مدرسه اسلامی</p> <p>- تأسیس قرائت‌خانه (روزنامه جهاد اکبر، ۱۳۲۶ق.)</p>	
پزشکی	<p>- تأسیس بیمارستان اسلامی (بیمارستان نور) (روزنامه جهاد اکبر، جمادی‌الثانی، ۱۳۲۵ق./جولای ۱۹۰۷م.)</p>	

انطباق این مستندات تاریخی با تعریف فرکلاف از مؤلفه‌های سه‌گانه «نظام‌های گفتمان»، مبین شکل‌گیری گفتمانی دوسویه حول محور «امور خیریه» است. آنچه از سوی انجمن تبلیغی کلیسا ارائه می‌شود، در ایدئولوژی رویکرد انجیلی مبلغین آن ریشه دارد؛ اما فعالیت کنشگران اجتماعی اصفهان در سپهر اجتماعی عصر مشروطه، متأثر از رویکرد شخصیت‌هایی چون نورالله نجفی ثقه‌الاسلام برای اعمال اصلاحات اجتماعی - فرهنگی است که او نیز همان مؤلفه‌های گفتمان امور خیریه را نسبت به فعالیت‌های سه‌گانه انجمن به کار می‌برد. نکته درخور توجه در انطباق فعالیت‌های انجمن تبلیغی کلیسا و

کنشگران اجتماعی اصفهان با مقوله‌های سه‌گانه «نظام‌های گفتمان»، تعدد فعالیت‌ها در مقوله «ژانرها» است که فرکلاف آن را شیوه خاص برای رفتار ارتباطی و کنش متقابل تعریف می‌کند.

در واکاوی فرآیند شکل‌گیری مخالفت کنشگران اجتماعی با فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا و بررسی امکان انطباق مستندات تاریخی آن با نظریه «جنبش اجتماعی» هانس هربرت تاخ، نمایه این روند بدین شرح ارائه می‌شود:

نمودار ۳: انطباق فرآیند جنبش اجتماعی کنشگران اصفهان در واکنش به انجمن تبلیغی کلیسا

Chart 3: Adaptation of the social movement process of Isfahan activists in response to CMS

۶- نتیجه‌گیری

جامعه اصفهان در دهه ۱۳۲۰ق. / دهه ۱۹۰۰م. به علت حضور مبلغین انجمن تبلیغی کلیسا و فعالیت‌های آموزشی و پزشکی آنها، به عرصه عمل کنشگران اجتماعی تبدیل شد. مبلغین انجمن تبلیغی کلیسا، با اقتباس از رویکرد انجیلی جنبش «احیاءگری» و به منظور «بشارت جهانی»، «احیای دینی»، «رستگاری غیر مسیحیان» و «رستگاری فردی مبلغین»، به عنوان کنشگر اجتماعی، انجام امور خیریه را سرلوحه فعالیت خود قرار داده بودند. چارچوب فعالیت خیریه آنها در حوزه امور آموزشی و پزشکی، بر مبنای آیات انجیل و اصول حاکم بر تبلیغ دینی تعریف شده بود؛ از این روست که فعالیت‌های آموزشی و پزشکی این مبلغین در هاله‌ای از تبلیغ دینی و مذهبی مستقیم و غیرمستقیم قرار داشت. شناسایی و بازخوانی نشانه‌های برگرفته از مستندات تاریخی و انطباق آنها با مؤلفه‌های سه‌گانه «نظام‌های گفتمان» نورمن فرکلاف، از شکل‌گیری نظام گفتمان امور خیریه انجمن تبلیغی کلیسا در اصفهان حکایت می‌کند. ایجاد مدرسه و هنرستان دخترانه و پسرانه، یتیم‌خانه، شیوه تدریس، کارآفرینی، ایجاد بیمارستان، داروخانه و خدمات درمانی پیشرفته، همگی مضامین این گفتمان بودند. اگرچه چنین خدماتی را می‌توان در قالب «امور خیریه» تعریف کرد که به نیازهای آموزشی و پزشکی جامعه دوران مورد بحث پاسخ می‌داد، رویکرد دینی و تبلیغی حاکم بر این فعالیت‌ها به «مسئله» کنشگران اجتماعی اصفهان تبدیل شد. بیم از تأثیرگذاری فعالیت تبلیغی انجمن بر کودکان، بیماران، زنان و دیگر گروه‌های اجتماعی که به‌نحوی با مبلغین در ارتباط بودند، «برانگیختگی» رهبران اجتماعی این شهر را به دنبال داشت. با توجه به اینکه ساختار حکومتی، راهکار مشخص و مداومی برای محدودیت یا ممنوعیت فعالیت تبلیغی انجمن ارائه نمی‌کرد، کنشگرانی چون نورالله نجفی ثقه‌الاسلام با ارائه راهکارهایی مشابه آنچه در

گفتمان امور خیریه انجمن انجام می‌شد و با ساماندهی گروهها و نهادهای اجتماعی چون انجمن صفاخانه و انجمن مقدس ملی اصفهان واکنش نشان دادند. حاصل این واکنش، اقدامات سازمان‌یافته و واجد «نظام‌های گفتمانی» در عرصه امور خیریه در چارچوب فعالیت‌های آموزشی، پزشکی و مذهبی بود. این روند شکل‌گیری گفتمان امور خیریه کنشگران اصفهان در سپهر اجتماعی تأثیر پذیرفته از نهضت مشروطه به حرکتی نظام‌مند تبدیل شد که طبق نظریه هانس هربرت تاخ، از آن با عنوان «جنبش اجتماعی» یاد می‌شود.

۷- منابع فارسی

- اردلی، و. (۱۳۴۱). *هنری مارتین، ترجمه سهیل آذری، تهران: نور جهان.*
- برومند، ص. (۱۳۸۱). *پژوهشی بر فعالیت انجمن تبلیغی کلیسا در دوره قاجاریه، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.*
- برومند، ص. (تابستان ۱۳۸۳). «معرفی کتاب ینابیع الاسلام اثر سنت کلر تیزدال»، *نشریه اطلاع‌رسانی کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه*، ۳(۳)، ۴۹-۴۴.
- برومند، ص و همراز، و. (۱۳۷۸). «کارکردهای اقتصادی - اجتماعی هیئت‌های مذهبی»، *اندیشه جامعه*، ۵، ۱۷-۱۴.
- حسنی، م. ع (داعی الاسلام). (۱۳۹۳). *صفاخانه اصفهان در گفتگوی اسلام و مسیحیت: ماهنامه الاسلام ۱۳۲۳-۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۳-۱۹۰۵م، قم: نشر ادیان.*
- حسینی قلعه‌بهمن، سید ا. (۱۴۰۰). «اصول اخلاق کنشگری اجتماعی روحانیون در آموزه‌های شیعی و آیین کاتولیک»، *فصلنامه علمی ترویجی اخلاق*، ۱۷(۴۴)، ۴۴-۱۱.
- حیدری، س. (۱۳۹۷). «انجمن تبلیغی کلیسا و نقش آن در تبلیغ آیین پروتستان در شیراز ۱۹۲۰م. تا ۱۹۷۸م. / ۱۳۳۸ تا ۱۳۹۸ق.»، *مطالعات تاریخی جهان اسلام*، ۶(۱۱)، ۳۲-۷.
- دکتر دونالد کار (۱۳۳۱). *نورجهان*، ۴(۵): ۱۰.
- دهقان نیری، ل. (۱۳۹۷). *بررسی و تحلیل روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان، با همکاری مهدی مهرعلیزاده و محمدرضا عسکرانی، اصفهان: افسر.*
- دهقانی تفتی، ح. (۱۹۹۲). *مسیح و مسیحیت نزد ایرانیان*، ج ۱، لندن: سهراب.
- زرگری نژاد، غ. (۱۳۷۴). *رسائل مشروطیت (۱۸ رساله و لایحه درباره مشروطیت)*، تهران: کویر.
- صادقی فسائی، س و روزخوش، م. (۱۳۹۲). «نکاتی تحلیلی و روش‌شناختی درباره تحلیل گفتمان (با نگاهی به پژوهش‌های ایرانی)»، *مجله مطالعات اجتماعی ایران*، ۷(۴)، ۴-۲۹.
- عیوضی، ح. (۱۳۹۵). «مقایسه ینابیع الاسلام کشیش تیسدال و برخی رده‌های آن»، *تقد کتاب میراث*، ۳(۱۰-۹)، ۲۲۶-۲۱۷.
- نجفی، م. (۱۳۷۸). *اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج آقا نورالله اصفهانی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.*
- نجفی، م. (۱۳۹۰). *حکم نافذ آقا نجفی مرجع شهیر بیداری اسلامی در اصفهان، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.*
- هنرمند ابراهیمی، س. (۱۳۹۲). «تاریخ اولیه مریضخانه مرسلین کرمان»، *نشریه پژوهش بر تاریخ پزشکی*، ۲(۲)، ۴۸-۴۰.

اسناد

- سند شماره ۱۰۲۰۹۷-ق، بایگانی اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- سند شماره ۱۰۱۰۹۴-ق، مورخ ۱۲ ذیحجه ۱۲۹۸ق، بایگانی اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- سند شماره ۱۰۱۹۹۸-ق، مورخ ۱۳۲۰ق. بایگانی اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

نشریات

انجمن مقدس ملی اصفهان.

الاسلام.
جهاد اکبر.

References

- Arnold, A. (1877). *Through Persia by Caravan*. Vol. 1. London: Harper & Brothers.
- Ayvazi, H. (2016). Comparison of Yanabi al-Islam of Priest Tisdall and Some Rebuttals. *Heritage Book Criticism*, 3(9-10), 217-226. (In Persian)
- Bassett, J. (1877). *Persia the Land of Imams, a Narrative of Travel and Residence 1871-1885*. London: Blackie & Son.
- Bebbington, D. W. (1989). *Evangelicalism in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s*. London: Unwin Hyman.
- Bird (Bishop), I. L. (1891). *Journey in Persia and Kurdistan Including a Summer in The Upper Karun Region and a Visit to the Nestorian Rayahs*. Vol. I. London: John Murray.
- Borumand, S. (2004). An Introduction of the Book: Yanabi al-Islam by St. Clare Tisdall, *Information Journal of the Specialized Library of the Ministry of Foreign Affairs*, 3(3), 44-49. (In Persian)
- Borumand, S. (2002). *A Research on the Activity of the Church Missionary Society during the Qajar Period*, Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies. (In Persian)
- Borumand, S. (2022). The Issue of Self and Other: The Identity Challenge of Victorian Women (Case Study: CMS Women's Interaction with Women of Qajar Era). *International Journal of Humanities (EIJH)*, 29 (3), 25-41.
- Borumand, S., and Hamraz, V. (1999). Economic-Social Functions of Religious Staff, *Community Thought*, 5, 14-17. (In Persian)
- Cash, W. (1929). *Persia Old and New*. London: Church Missionary Society.
- Chapman, M. (2006). *Anglicanism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Dash, D. K., and Pattanaik, D. R. (2005). Missionary Position: The Irony of Translational Activism in Colonial Orissa. *Traduction, Terminologie, Rédaction (TTR)*, 18 (2), 89-113.
- Dehghan Nayeri, L. (2018). *Review and Analysis of Isfahan National Sacred Society Newspaper*, with Mahdi Mehr Alizadeh and Mohammad Reza Askarani, Isfahan: Afsar. (In Persian)
- Dehqani Tafti, H. (1994). *Christ and Christianity amongst the Iranians*, Vol.1, London: Sohrab. (In Persian)
- Eardley, V. (1962). *Henry Martyn*, tr. Soheil Azari, Tehran: Noor Jahan. (In Persian)
- Fairclough, N. (2006). *Language and Globalization*. London & New York: Routledge.
- Flew, S. (2015). Unveiling the Anonymous Philanthropist: Charity in the Nineteenth Century. *Journal of Victorian Culture*, 20 (1), 20-33.
- Hewitt, G. (1971-1977). *The Problems of Success: A History of the Church Missionary Society 1910-1942*. 2 vols. London: SCM Press.
- Holladay, J. D. (March 1982). 19th Century Evangelical Activism: From Private Charity to State Intervention 1830-50. *Historical Magazine of the Protestant Episcopal Church*, 51 (1), 53-79.
- Hutchison, W. R. (1979). American Missionary Ideologies: Activism, as Theory, Practice and Stereotype. in *Continuity and Discontinuity in Church History*, Essays Presented to George Huntston Williams on the Occasion of his 65th Birthday, Forrester Church, F. and George, Timothy (Eds.), (1979) Leiden: E. J. Brill. 351-362.
- Hassani, M. A. (Daie al-Islam) (2014). *Isfahan Safakhaneh in Islam and Christianity Dialogue: Mahnameh al-Islam 1903-1905*, Qom: Adyan Publication. (In Persian)
- Heydari, S. (2018). CMS and Its Role in Propagating Protestantism in Shiraz 1920 to 1978. *Journal of Historical Studies of the Islamic World*, 6(11), 7-32. (In Persian)
- Honarmand Ebrahimi, S. (2013). Early History of Kerman Morsalin Hospital. *Research on History of Medicine*, 2(2). (In Persian)

- Hoseini Ghaleh Bahman, Sayyed A. (2021). Ethical Principles of Social Activism of Clergies in Shiite and Catholics Teaching. *Quarterly Scientific Journal of Applied Ethics Studies*, 17(44), 11-44. (In Persian)
- Lansley, J. W. (2010). *The Interplay of Charity and Theology, c. 1700-1900*, University of Manchester for the Degree of PhD, in Faculty of Humanities, Schools of Arts, History and Cultures.
- Laster, J. H. (1973). *Christian Hymnody in Iran*. George Peabody College for Teachers of Vanderbilt for the Degree of PhD, University ProQuest Dissertation Publishing, University Microfilms International.
- Linton, J. H. (1923). *Persian Sketches*. London: Church Missionary Society.
- Luddy, M. (December 1996). Women and Philanthropy in Nineteenth-Century Ireland. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations (WOMEN AND PHILANTROPY)*, 7 (4), 350-364.
- Mills, S. (2003). *Michel Foucault*. London & New York: Routledge.
- Najafi, M. (1999). *Political Thought and History of Haj Agha Nurullah Esfahani's Movement*, Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies. (In Persian)
- Najafi, M. (2011). *The Effective Ruling of Agha Najafi, the Famous Authority of Islamic Awakening in Isfahan*, Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies. (In Persian)
- n.d. (1952). Dr. Donald Carr, *Noor Janhan*, 4(5): 10. (In Persian)
- Rice, C. C. (1916). *Mary Bird in Persia*. London: Church Missionary Society.
- Rice, C. C. (1923). *Persian Women and Their Ways*. London: Seeley, Service & Co. Ltd.
- Savage Landor, A. H. (1903). *Across Coveted Land, a Journey from Flushing (Holland) to Calcutta, Overland*. Vol. I. New York: Charles Scribner's Sons.
- Stock, E. (1902). *The Centenary Volume of the Church Missionary Society for Africa and the East*. London: Church Missionary Society.
- Stock, E. (1899-1916). *The History of Church Missionary Society: Its Environment, Its Men and Its Work*. 4 vols. London: Church Missionary Society.
- Stuart, E. (December 1906). The Women Hospital Isfahan, *Mercy and Truth*, 10, 368-370.
- Sadeqi Fasaie, S., and Roozkhosh, M. (2013). Analytical and Methodological Points about Discourse Analysis (with a Look at Iranian Researches). *Journal of Iranian Social Studies*, 7(4), 4-29. (In Persian)
- Toch, H. H. (1966). *The Social Psychology of Social Movement*. London & New York: Routledge.
- Volunteering and Social Activism, Pathways for Participation in Human Development* (2008), New York: International Association for Volunteer Effort, UN Volunteers Inspiration in Action, Civicus World Alliance for Citizen Participation.
- Ward, K. (2000). Introduction, in Ward. K and Stanley B. (Eds.), (2000) *The Church Mission Society and World Christianity 1799-1999*. Richmond: Curzon Press Ltd. 1-42.
- Waterfield, R. E. (1973). *Christians in Persia*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Wills, C. J. (1893). *In the Land of the Lion and Sun or Modern Persia, Being Experiences of Life in Persia from 1866 to 1881*. London: Ward, Lock & Bowden Limited.
- Washburn, H. B. (1931). *The Religious Motive in Philanthropy in Nineteenth Century England*. London: Clarendon Press
- Wright, D. (1977). *The English amongst the Persians during the Qajar Period 1787 – 1921*. London: Heinemann.
- Zargari Najad, Gh. (1994). *Constitutional Treatises (18 Treatises and Legal Bill about Constitutionalism)*, Tehran: Kavir. (In Persian)

Websites

- http://www.ampltd.co.uk/digital_guides/church_missionary_society_archive_general/editorial%20introduction%20by%20rosemary%20keen.aspx (accessed in 23 August 2022).
- <https://churchmissionsociety.org/about/our-story/> (accessed in 23 August 2022).

Documents (In Persian)

Doc. No. Gh-102097, ICHS Archive

Doc. No. Gh-101094, ICHS Archive

Doc. No. Gh-101998, ICHS Archive

Newspapers (In Persian)

Isfahan National Sacred Society

Al-Islam

Great Jihad

